

Comparatieve filosofie

Binnen en buiten denkkaders

Hein van Dongen en Renate Schepen

In dit artikel onderzoeken Renate Schepen en Hein van Dongen de invulling van de concepten 'binnen' en 'buiten' in verschillende denkkaders. Daarbij wordt de vanzelfsprekendheid van onze westerse visie in vraag gesteld.

“Kijk”, zei Ochwiä Bianco, “hoe wreed de blanken eruitzien. (...) Hun ogen hebben een starre blik, ze zoeken altijd iets. Wat zoeken ze? De blanken willen altijd iets, ze zijn altijd onrustig en gejaagd. We weten niet wat ze willen. We begrijpen hen niet. We geloven dat ze gek zijn.”

Ik vroeg hem waarom hij dan dacht dat de blanken allemaal gek waren.

Hij antwoordde: “Ze zeggen dat ze met hun hoofd denken.” “Maar natuurlijk. Waar denk jij dan?” vroeg ik verbaasd. “Wij denken hier”, zei hij en hij wees op zijn hart.¹

Dit verhaal komt uit *Herinneringen, dromen, gedachten* van Carl Gustav Jung en gaat over diens gesprek met een opperhoofd van de Pueblo-Indianen in New Mexico.

Westerse denkers zullen geneigd zijn een uitdrukking als ‘denken met het hart’ als metaforisch te zien, terwijl ‘denken met het hoofd’ gesteund lijkt te worden door een universele, solide anatomie. Maar bij comparatief onderzoek kunnen we dergelijke (voor)oordelen niet handhaven.

In dit artikel staan we stil bij het gebruik van de concepten ‘binnen’ en ‘buiten’ ten aanzien van mentale verschijnselen en hoe dit ons wereldbeeld bepaalt. Allereerst betogen we dat de westerse ‘common sense’ opvatting dat psychische verschijnselen ‘innerlijk’ zijn en lichamelijke of fysische zich in een buitenwereld bevinden, geenszins vanzelfsprekend is voor andere culturen. Aan de hand van het concept ‘binaire complementariteit’ van de Nigeriaanse filosofe Olúwolé laten we vervolgens zien dat andere visies op de relatie tussen binnen en buiten niet minder rationeel zijn dan de westerse, maar samenhangen met een fundamenteel verschillende wijze van filosoferen. Ook in het therevada boeddhisme in Myanmar zien we manieren van denken die uitgaan van andere beginselen, maar daarbinnen hun eigen consistentie kennen. Aan het slot laten we zien dat deze andere denkwijzen ook in onze huidige maatschappij van belang kunnen zijn.

Is het ‘innerlijk’ binnen ons en ‘de wereld’ buiten ons?

Waarschijnlijk maken alle mensentalen gebruik van aanduidingen voor ‘binnen’ en ‘buiten’ – al is het maar om de onderlinge plaats van dingen te verwoorden (iets ergens in doen, iets ergens uit halen, in een ruimte bewegen of daar in- of uitgaan enz.) Deze bewoordingen lenen zich ook voor het beschrijven van onze eigen stofwisseling (in- en uitademen enz.).

Maar als het gaat om *mentale* gebeurtenissen zijn die concepten binnen en buiten veel moeilijker toepasbaar. Om niet meteen te hoeven preciseren (en daarmee al voor een bepaald taalkader te kiezen) gebruiken wij als auteurs de term *mentaal* hier met opzet in een vage betekenis, waarin het gaat om gedachten, waarnemingen, gevoelens, intenties enz. in de meest uiteenlopende zin. Zolang we deze concepten maar vaag genoeg houden, zal iedereen waarschijnlijk begrijpen wat ermee bedoeld wordt. Als we ons meer precies willen uitdrukken, zullen we echter moeten kiezen voor een bepaalde theoretische inbedding van begrippen als ‘psychisch’, ‘mentaal’,

dr. Hein van Dongen promoveerde op een proefschrift over de diversiteit aan maatstaven in de wetenschap en de samenleving: *Geen gemene maat – over incomensurabiliteit*. Hij is verbonden aan Filosofie Oost-West. Recentste publicatie: *Bergson* (Boom). www.heinvandongen.com

drs. Renate Schepen is afgestudeerd in wijsbegeerte aan de VU en studeerde aan de University of Ghana in Legon en aan de Universidad de La Republica in Montevideo. In haar werk als filosoof, trainer en dialoogbegeleider speelt diversiteit en interculturaliteit een belangrijke rol. Recentste publicatie (met Heinz Kimmerle): *Filosofie van het verstaan* (Garant): www.doordacht.net

'bewustzijn' etc. Wanneer we ons ten doel stellen verschillende opvattingen te vergelijken is het juist problematisch centrale begrippen al meteen in een bepaald taalkader op te sluiten. Voor de comparatieve filosofie is vervagen net zo goed een deugd als preciseren.

Men zal ons kunnen tegenwerpen dat de toepassing van de begrippen binnen en buiten ten aanzien van het mentale nogal eenvoudig is. Veel mensen zien het als evident dat een gedachte 'intra-psychisch' is en een perceptie betrekking heeft op objecten buiten ons. Maar is dit echt zo vanzelfsprekend, of schijnt dit ons alleen 'eenvoudig' toe omdat we aan deze manier van denken gewend zijn? Achter deze voorstelling van zaken schuilt reeds een bepaalde (grofweg Cartesiaanse) opvatting over de relatie tussen binnen- en buitenwereld. Zoals we zullen zien, is deze opvatting niet universeel. Ze komt niet voor bij verschillende oosterse en Afrikaanse denkers en wordt in de westerse filosofie bestreden door o.a. Leibniz, James en Whitehead.

In een comparatieve filosofie, die visies vanuit verschillende culturele contexten onderzoekt, kan hoe dan ook niet één daarvan op voorhand als waar worden aangenomen en als maatstaf worden gebruikt om de andere visies te beoordelen – ook al gaat het om een visie die ons als vanzelfsprekend overkomt.²

Met een onderscheid tussen metaforen en verhalen enerzijds en feitelijke mededelingen anderzijds zullen we eveneens zeer terughoudend moeten zijn. In geschiedenisboekjes van de westerse filosofie staat vaak vol trots dat de wijsbegeerte 'de mythe heeft overwonnen'. Wat zoiets kan betekenen als: 'wat wij beweren is geen verhaal, het is echt zo!' Zou dit er niet op wijzen dat we het 'mythische' van onze eigen theorieën over het hoofd zien – en de ervaringsbasis van andere wereldbeschouwingen negeren?

Afrikaanse filosofie en de overgang van binnen- naar buitenwereld

In 2014 publiceerde de Nigeriaanse filosofe Olúwolé het boek *Socrates and Òrúnmìlà*, waarin tien jaar onderzoek over de Afrikaanse filosoof Òrúnmìlà is vastgelegd. Olúwolé onderbouwt met uitgebreide gedocumenteerde bewijsvoering het historische bestaan van Òrúnmìlà, die ongeveer in dezelfde periode als Socrates heeft geleefd. Haar onderzoek naar de vergelijking tussen Socrates en Òrúnmìlà is zo vernieuwend, omdat het de vooronderstelling dat Òrúnmìlà slechts een mythologisch figuur was ontkracht. Olúwolé behandelt in haar werk de overeenkomsten tussen Socrates en Òrúnmìlà

en het fundamentele verschil tussen beide filosofen. Socrates ging uit van binaire opposities, zoals bijvoorbeeld een scheiding van idee en materie. Daarmee heeft hij de hoofdstroom van het westerse denken geïnitieerd. Dit heeft geleid tot een 'en/of'-denken. Òrúnmìlà gaat uit van het idee van binaire complementariteit, waarbij idee en materie onscheidbaar zijn.

Wij zouden deze twee wijzen van denken op de volgende manier willen kenschetsen. In het geval van opposities sluiten twee mogelijkheden elkaar uit (contradictie): iets is het geval of niet. Bij complementariteit verschillen de mogelijkheden weliswaar, maar ze vullen elkaar aan tot een geheel. Tussen dag en nacht bijvoorbeeld, bestaat niet slechts een overgangsgebied, de schemering, maar het is zelfs zo dat de nacht opkomt op het hoogst van de dag en de dag begint in het holst van de nacht.

'Binnen' en 'buiten' of bijvoorbeeld 'dood' en 'leven' kunnen als contradicties worden opgevat. Dan is een zelfde object dat zich *binnen* een ruimte bevindt per definitie niet ook gelokaliseerd *buiten* die ruimte. Dan is het vanzelfsprekend dat iemand die dood is niet eveneens nog leeft. Maar als we niet denken vanuit opposities, maar vanuit binaire complementariteit, dan sluiten dag en nacht, leven en dood, binnen of buiten, lichaam en geest (of bijvoorbeeld *ying* en *yang*) elkaar helemaal niet uit, maar impliceren ze voortdurend elkaars aanwezigheid. Er is geen enkele reden waarom het denken in opposities rationeel zou zijn en het denken in complementariteit niet.

Het (oppositie-)gezichtspunt van Socrates is bepalend geweest voor de westerse filosofie. Òrúnmìlà's benadering komt daarentegen overeen met de hoofdstroom binnen de Afrikaanse filosofie. Westerse en Afrikaanse filosofie hebben zich dus in verschillende richtingen ontwikkeld en hebben daardoor verschillende gezichtspunten op o.a. democratie, ecologie en onze relatie als mensen tot elkaar.

Waar in Afrika het denken in verbondenheid centraal staat, tussen mens en natuur, mensen onderling en lichaam en geest, staat in het westerse denken juist het denken in contradicties en heldere distincties centraal.

De opvatting van het onlosmakelijk verbonden zijn met elkaar komt ook terug in de Zuid-Afrikaanse gedachte van Ubuntu, het idee van een evenwicht van krachten in de gehele kosmos, de aardse natuur, de menselijke gemeenschap en de individuele mens, zoals beschreven door Mogobe Ramose van de University of South Africa.³

Recentelijk werd dit denken in verbondenheid mooi geïllustreerd door de Malawinese schrijfster Namwali

Serpell, winnaar van de 2015 Caine Prize for African Writing. Zij won 10.000 Britse pond aan prijsgeld en deelde dit met de andere vier genomineerden op de shortlist met de motivatie dat ze niet wil concurreren met de andere genomineerden, maar dat ze juist wil dat ze elkaar ondersteunen.⁴

Olúwolé toont met haar vergelijking tussen Òrúnmilà en Socrates ook dat beide filosofen kritische en rationele argumentatie gebruiken. Hun argumentatieleer voldoet aan strenge standaarden en ze ontkennen allebei dat absolute kennis mogelijk is. Wat er over Òrúnmilà gezegd wordt bewijst dat hij binnen het Afrikaanse denken een filosofie ontwikkeld heeft, die niet minder rationeel is dan die van Socrates, maar die uitgaat van een andere manier van denken. Olúwolé beschrijft waar het idee dat Afrikaanse filosofie minder rationeel zou zijn vandaan komt en weerlegt dit tegelijkertijd. Veel van wat we in het Westen weten over de Afrikaanse manier van denken weten we uit de memoires van missionarissen en ontdekkingsreizigers. Deze beschouwden de Afrikaanse manier van denken als meer emotioneel, intuïtief, niet-wetenschappelijk en niet-rationeel. Ook het feit dat de cultuuroverdracht mondeling plaatsvindt, wordt als reden opgegeven waarom het niet kritisch en rationeel zou zijn. Op dit gebied bekritiseert Olúwolé overigens niet alleen westerse vooronderstellingen, maar ook de ideeën van veel Afrikaanse geleerden, die er zelf ook van uit lijken te gaan dat Afrikaanse denkers niet zo rationeel en wetenschappelijk zijn als westerse denkers. Ze verwijst o.a. naar Wanjohi, Bodunrin en ook naar Senghor en de Négritude beweging. Hierin wordt de superieure positie van het Westen op het gebied van rationaliteit geaccepteerd en afgezet tegen de superieure positie van Afrika op het gebied van emoties, wat impliceert dat de Afrikanen minder rationeel zouden zijn.⁵

Olúwolé stelt als intellectueel alternatief voor het westers filosofische of rationeel absolutisme, filosofisch of rationeel relativisme als basisparadigma voor, zoals dit typerend is voor het traditionele Yoruba denken. Dit gaat niet tegen de menselijke ervaring en logica in. Het bestrijdt het gebruik van de binaire opposities niet, maar het ziet het niet als het enige menselijke vermogen dat kan leiden tot kennis en wijsheid.

De hoofdstroom van Afrikaanse filosofie ten zuiden van de Sahara wordt gekenmerkt door een denken in complementariteit, in krachten van het leven en in overgangen. Dit is bepalend voor een ander perspectief op de denkkaders van binnen en buiten. Het is meer dynamisch en fluïde en gaat niet uit van vaststaande scheidingen. Het Afrikaanse krachtdenken betekent dat alles wat er gebeurt in de wereld wordt opgevat als een

spel van krachten, waarbij alles beziel is. Dit geldt ook voor anorganische materie die in een westers perspectief als 'niet levend' aangeduid zou worden.⁶

De Ghanese filosoof Kwame Gyekye beschrijft dat het Ghanese Akan volk ervan uitgaat dat de mens uit drie elementen bestaat: *okra*, *sunsum* en *honam*. Gyekye vertaalt *okra* als 'soul', *sunsum* als 'spirit' en *honam* als 'body'. Hij geeft echter aan dat dit onderscheid moeilijk in het westers taalgebruik valt in te passen.

De *okra* is het meest innerlijke zelf van de mens, de essentie van een individu. Er wordt ook wel gezegd 'okra is in het bloed'. *Okra* vertegenwoordigt het goddelijke in de mens en is identiek aan 'leven'. Soms wordt de ziel gezien als *okra* en *sunsum* samen. *Sunsum* wordt in het algemeen gebruikt om de interactie van de mens als persoon met de zichtbare wereld en met de onzichtbare wereld van de levende doden en de geesten aan te geven. Het betreft het activerende deel in een persoon en dat wat de persoonlijkheid bepaalt.⁷ Het is de *sunsum* die tijdens het slapen kan uittreden en reizen.⁸ De *sunsum* behoort niet alleen bij een individu, maar maakt ook onderdeel uit van het grotere geheel van een bezielde kosmos. Dit wereldbeeld sluit aan bij een visie waarin er geen afgebakende grenzen zijn, maar de kosmos een dynamisch geheel vormt.

Gyekye wijst erop dat het ons begrip in de weg staat wanneer we lichamelijke aanduidingen slechts als een metafoor zien. In Akan taal wordt voor rouw (*awerehow*) en vertrouwen (*awerehyem*) bijvoorbeeld naar het hart verwezen, terwijl voor het beslissen naar het hoofd wordt verwezen (*Botrim*).⁹

De overgang van leven naar dood is niet zo strikt als in het westers wereldbeeld. De ongeboren zielen zijn er al en de overledenen zijn onzichtbaar aanwezig. Soms kan de geest van een overledene in iemand treden en door iemand spreken. Er is een geloof dat de ziel doorleeft als het lichaam overlijdt.

Tijdens de *Gule Wamkulu*, (de grote dans) ceremonies van de Chewa uit Malawi, communiceren de voorouders via de dansers van de *Gule Wamkulu* met de levenden. Het geeft blijk van een wereldbeeld waarbij grenzen tussen leven en dood, en individueel en gemeenschapsleven voortdurend in beweging zijn. De gemeenschap is meer dan de som van individuen, de gemeenschap heeft een leven op zichzelf, en het is dat leven dat beschermd moet worden.¹⁰

In 1989 publiceerde Heinz Kimmerle *I, we and body*, een bundel van bijdragen aan het eerste symposium van filosofen uit Afrika en Nederland op de Erasmus Universiteit Rotterdam, dat de interculturele dimensie serieus nam. Professor Nyasani verwijst in dit boek naar een

wereldbeeld van de Bantoe volkeren waarbij verschillende wezens die we onderscheiden ontologisch met elkaar verbonden zijn. Dit wereldbeeld leidt tot een grotere nadruk op de actieve en passieve verbindingen tussen mensen dan op de individuele mensen zelf. Het gaat meer om de stroom die door de generaties heengaat. Daarom wordt deze Afrikaanse mythische conceptie als een dynamische filosofie gekwalificeerd.¹¹

Als er geen duidelijke scheiding is tussen binnen- en buitenwereld en er niet alleen een individuele geest is, maar ook een leven en geest van de gemeenschap, ontstaat er een heel andere visie op wat wij de binnenwereld zouden noemen.

Dit verschil wordt ook weerspiegeld in de stedenbouwkundige ontwikkeling in Afrika. Als je in Afrika bijvoorbeeld traditionele Afrikaanse bouw en westerse bouw vergelijkt, zie je dat westerse huizen vaak als een groot blok in het midden van het land staan, met daaromheen een tuin en daar weer omheen een grote muur. De traditionele Afrikaanse bouw is de compound, waarbij alle huizen om een gemeenschappelijke binnenruimte zijn gebouwd waar iedereen samenkomt. Een voorbeeld van vormgeving in de buitenwereld van een binnenwereld waarin niet de individuen, maar relaties centraal staan.

Kijken van binnen naar buiten en denken vanuit het hart

Als wij ons tegenwoordig voorstellen hoe ons lichaam er vanbinnen uitziet, denken we aan de plaatjes in een anatomische atlas. Die anatomische kennis is grotendeels verkregen door observatie van (geopende) lichamen van buitenaf. In oudere fasen van de westerse geschiedenis, en in tal van andere culturen bestaat er op het openen van lichamen een taboe, of ontbreken daartoe de technieken.

Er zijn echter ook andere vormen van onderzoek mogelijk om kennis te krijgen. Ten eerste is dit 'het lezen van tekens', een methode die gebaseerd is op de expressiviteit van het lichaam. Een tweede methode is de verfijning van de ervaring van het lichaam van binnenuit. Van beide methoden geven we een voorbeeld.

In een studie met de titel *The Expressiveness of the Body* laat de Japanse filosoof Shigehisa Kuriyama aan de hand van historische bronnen zien hoe gedifferentieerd uiterlijke tekens van het lichaam kunnen zijn. Kuriyama probeert te reconstrueren hoe de medici de uitdrukkingen van het lichaam ondergingen en daarmee ook hoe mensen in die verschillende culturen hun lichaam zelf ervoeren. Zowel de Griekse als de Chinese medische we-

tenschap baseerden zich ooit grotendeels op de polsslag. Die polsdiagnose vertelde in beide culturen de artsen van alles over de vitaliteit van de zieke. Ze ging over iets wat men zich 'fijnstoffelijk' voorstelde: het contact met de 'wind', de 'lucht' of de 'levensadem'. Kuriyama laat zien dat de ervaring van de polsslag en de levenskracht in de oosterse en de westerse traditie steeds meer van elkaar zijn gaan verschillen, totdat uiteindelijk de Chinese anatomie ons een lichaam met meridianen toont en de westerse een lichaam met spieren.¹²

Een ander voorbeeld komt uit het theravada boeddhisme. In het Pa Auk Tawya meditation centre in het regenwoud in Myanmar (het grootste meditatiecentrum voor theravada boeddhisme ter wereld), kijken mensen letterlijk naar binnen om de wereld te kunnen zien. De meditatietechnieken die mensen in dit centrum beoefenen, zijn meer dan 2.500 jaar oud. Ze zijn gebaseerd op oude Pali teksten die inzichten en onderwijzingen van de Boeddha bevatten en worden in hun oorspronkelijke vorm onderwezen. Diep in het regenwoud van Myanmar is deze kennis eeuwenlang bewaard gebleven. Het is een uitdagende opgave om de wereld te tonen die in onze 'mind' bestaat. Setti Wessels die zelf sinds 2010 in Myanmar mediteert, deed dit in de film *Sketch of an Excellent Man*.¹³ Haar documentaires wakkerden een intellectuele nieuwsgierigheid aan naar inzichten over de relatie tussen lichaam en geest, die in de westerse wetenschap nog niet bewezen zijn, hoewel deze zich er wel steeds meer in interesseert (bijvoorbeeld bij onderzoek naar mindfulness). Ik (R.S.) besloot in januari zelf in dit centrum te gaan mediteren.

Het eerste advies dat ik kreeg was 'stop thinking'. In het Westen wordt er vaak van uitgegaan dat de 'mind' in het hoofd zit, maar de 'mind' in het boeddhisme zit niet in het hoofd, maar in het hart (de *Hadaya*). Diepe meditatie wordt gecombineerd met het bestuderen van filosofische teksten. Op het centrum is een schitterende bibliotheek aanwezig met honderden jaren oude boeken en boeken uit de hedendaagse westerse en oosterse filosofie.

Het mediteren begon voor mij met het onderzoeken van de materie van mijn eigen lichaam volgens de methode van 'vier elementen meditatie'. De technieken hiervoor zijn tot in detail vastgelegd en na te lezen.¹⁴ Mediteerders worden hierin begeleid door een leraar. In de traditie van het theravada boeddhisme bestaat het lichaam uit ontelbare *kalapas* (allerkleinste deeltjes). Deze deeltjes ontstaan en verdwijnen voortdurend met een snelheid die voor ons niet te bevatten is, waardoor de illusie van vastheid ontstaat. In diepe concentratie kan je de compactheid van het lichaam doorbreken en zie je ruimte en energie. Vanuit mijn eigen ervaring begreep ik dat er

meer is dan wat nu wetenschappelijk meetbaar is. Het idee dat het lichaam fluïde is en geen vaste grenzen kent, sluit aan bij het denken in binaire complementariteit.

Hoe we onze wereld kunnen inrichten met 'denken in complementariteit'

Uit de diversiteit aan opvattingen die we in dit artikel hebben besproken, kunnen we opmaken dat binnen en buiten ten aanzien van het mentale geen neutrale gegevens zijn. Comparatieve filosofie laat zien dat er ook andere manieren van denken mogelijk zijn, die afwijkende maar evenzeer rationele relaties leggen. Als binnen en buiten niet als tegenstellingen, maar als complementaire begrippen worden opgevat, heeft dit ingrijpende consequenties voor ons zelfbeeld en hoe we naar de wereld kijken.

We worden door de op binaire opposities gebaseerde westerse wetenschap en techniek voortdurend geconfronteerd met de resultaten van bepaalde manieren van instrumenteel denken. Het westers denken heeft enorme verdiensten op technisch, economisch en wetenschappelijk gebied. Tegelijkertijd heeft het ervoor gezorgd dat we soms de samenhang en het besef hoe mensen en gebeurtenissen met elkaar verbonden zijn, uit het oog verloren hebben. Het denken in 'en/of' en in vaste grenzen zorgt voor een overzichtelijke wereld, waarin alles een vaste plek heeft. Het denken vanuit een geïntegreerde en dynamische filosofie, waarbij relaties voorop staan, die voortdurend in beweging zijn en nieuw evenwicht zoeken, zorgt voor een veerkrachtige positie in een snel veranderende wereld.

Vanuit deze blik zouden we bijvoorbeeld op een andere manier naar geneeskunde en onderwijs kunnen kijken. Zo zou er in de geneeskunde in plaats van voor iedere lichamelijke kwaal een aparte specialist in te schakelen, gekeken kunnen worden of er verband is tussen de verschillende aandoeningen.

In het onderwijs zou in plaats van te richten op individuele competenties en het opleiden van studenten tot zelfstandige, maar ook geïsoleerde dragers van kennis, meer aandacht besteed kunnen worden aan hoe mensen samen werken, denken en creëren.

Een denken in 'zwarte' en 'witte' scholen en deze termen als vanzelfsprekend accepteren, geeft blijk van eenzelfde denken in scheidingen. We kunnen het probleem in de 'buitenwereld' aanpakken door scholen actief te mengen, maar minstens even belangrijk is het om te onderzoeken welke ideeën ten grondslag liggen aan dit zwart-wit denken.

In onze huidige wereld hebben we ook het denken in

samenhang en complementariteit nodig om de gevolgen van ons eigen denken te overleven.

Noten

- 1 Carl Gustav Jung, *Herinneringen, dromen, gedachten*, Lemniscaat, Rotterdam, 1976, p. 215.
- 2 Hein van Dongen, 'Incommensurabiliteit en comparatieve filosofie', *Filosofie* 21-1, 2011.
- 3 Mogobe Ramose, *African Philosophy Through Ubuntu*, Mond Books, Harare, 2002.
- 4 Chibunde Onuzo, 'When life is a competition, we all lose', *The Guardian*, 11 juli 2015.
- 5 Sophie Oluwole, *Socrates and Orunmila*, Ark Publishers, Lagos, 2014, p. 75.
- 6 Heinz Kimmerle & Hans van Rappard, *Afrika en China in dialoog, filosofische zuid-oost-dialogen vanuit westers perspectief*, Garant, Antwerpen, 2011, p. 99.
- 7 Kwame Gyekye, *An Essay on African Philosophical Thought, The Akan Conceptual Scheme*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, pp. 85-90.
- 8 Idem, pp. 91-93.
- 9 Idem, table 11.2, pp. 167-168.
- 10 Claude Boucher, *When Animals Sing and Spirits Dance*, Mtakataka, Malawi: Kugoni Centre of Culture and Art, 2012, p. 40.
- 11 Heinz Kimmerle (ed.), *I, We and Body*, Verlag B.R. Gruner, Amsterdam, 1989, p. 16.
- 12 Shigehisa Kuriyama, *The expressiveness of the body and the divergence of Greek and Chinese medicine*, Zone books, New York, 2002.
- 13 Setti Wessels, *Sketch of an Excellent Man*, 2015, www.settiwessels.com
- 14 Pa-Auk Sayadaw, *Knowing and Seeing*, Kuala Lumpur Malaysia, 1999.

Hein van Dongen en Renate Schepen zijn programmamakers van festival IDEA, een interdisciplinair filosofisch festival van Filosofie Oost-West over de inrichting van je binnenwereld. IDEA laat zien hoe binnen verschillende culturen waarden worden vormgegeven en de belevingswereld wordt ingericht en biedt alternatieven voor de inrichting van onze binnenwereld.

7 november 2015

Lloyd Hotel & Culturele Ambassade in Amsterdam

Voor info: www.filosofie-oostwest.nl